

Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe Arasındaki Hoca-Talebe İlişkisi
Trainer-Student Relationship between Ja'far al-Sadiq and Abu Hanifa

Zehra KORKMAZ

Yl. Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Hadis Anabilim Dalı
Master Student, Sakarya University,
Institute of Social Science,
Department of Hadith
Sakarya / TURKEY
zehra.korkmaz0060@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7495-8594

Hayati YILMAZ

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Associate Professor, Sakarya University
Faculty of Theology, Department of Hadith
Sakarya / TURKEY
hyilmaz@sakarya.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4691-118X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 05 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Korkmaz, Zehra – Yılmaz, Hayati. "Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe Arasındaki Hoca-Talebe İlişkisi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 1151-1181.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Hicrî birinci yüzyılın sonu ile ikinci yüzyılın ortalarında yaşamış bulunan Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe, akran iki âlimdir. Kûfe'de yetişen ve Ehl-i sünnet mezheplerinden birinin imamı olan Ebû Hanîfe'nin, Medine'de yetişen ve İsnâaşeriyye'nin altıncı imamı kabul edilen Ebu Abdullah Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır b. Ali el-Medenî ile bir araya geldiği ve onun talebesi olduğu hem Sünnî hem Şiî kaynaklarda rivayet edilmektedir. İlk dönem Şiî ve Sünnî kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Ca'fer es-Sâdık'ın öğrencisi olduğu yönündeki ifadelerin, muahhar dönem Şiî ve Sünnî kaynaklarda abartılı bir şekilde yorumlandığı görülmüştür. Bu çalışmada Ebû Hanîfe ile Ca'fer es-Sâdık arasındaki hoca-talebe ilişkisi netleştirilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple öncelikle kısaca her iki imamın hayatı ele alınarak onların ilmî birikimi tespit edilmiştir. Akabinde Ebû Hanîfe ile Ca'fer'in ne zaman ve ne kadar süre birlikte oldukları, Ebû Hanîfe'nin Ehl-i beyt'e yönelik tutumunun Ca'fer'den ilim almasında ne gibi bir etkisinin bulunduğu ve çeşitli ilim dallarında Ebû Hanîfe - Ca'fer ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ca'fer es-Sâdık, Ebû Hanîfe, Mansûr, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf.

Abstract

Ja'far al-Sadiq and Abu Hanifa, who lived at the end of the hijri first century and the middle of the hijri second century, are two peer scholars. It is reported in both Sunni and Shiite sources that Abu Hanifa, the imam of one of the Ahl al-Sunnah sects raised in Kufa, came together with Ja'far, who grew up in Madina and was accepted as the sixth imam of Ithna-'Ashariyya. In the first Shiite and Sunni sources, it was seen that the statements that Abu Hanifa was a student of Ja'far al-Sadiq were exaggerated interpretation in subsequent Shiite and Sunni sources. In this study, the scientific relationship between Ja'far al-Sadiq and Abu Hanifa was tried to be clarified. For this reason, firstly, the life of both imams was discussed and their scientific knowledge was determined. Subsequently, it was tried to determine when and how long Abu Hanifa and Ja'far were together, what effect did Abu Hanifa attitude towards Ahl al-Bayt have in taking the knowledge of Ja'far and the relationship between Abu Hanifa and Ja'far in various branches of sciences.

Keywords: Ja'far al-Sadiq, Abu Hanifa, Mansur, Hadith, Fiqh, Tasawwuf.

Giriş

Müctehid imam ve mezheb kurucuları olan Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe'nin her ikisi de hicrî 80 yılında doğmuş, hayatlarının 52 senesini Emevî iktidarında, kalan yıllarını ise Abbasî döneminde yaşamış akran iki âlimdir.¹ Medine'de doğan Ca'fer es-Sâdık, hayatının neredeyse tamamını burada geçirmiş ve ilmî açıdan bu çevrede yetişmiştir. Ebû Hanîfe ise sonraları Abbasî hilafetinin merkezi olacak Kûfe'de doğmuş, ilmî tedrisatına burada başlamış ve daha sonra ilim elde etmek için çok sayıda şehre gitmiştir.

Sayısı dört bine varan hocadan ilim aldığı rivayet edilen Ebû Hanîfe², Ca'fer es-Sâdık'ın talebeleri arasında zikredilmektedir.³ Hem Sünnî kaynakların hem de Şîî kaynakların ikisi arasındaki hoca-talebe ilişkisine yer verdiği

-
- ¹ Ca'fer es-Sâdık'ın doğum ve vefatı için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, 1. Baskı (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), VII, 544; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru sâdir, 1977), I, 327; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed Şuayb el-Arnaût, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), VI, 255; Ebû Hanîfe'nin doğum ve vefatı için bk. İbn Sâ'd, *et-Tabakât*, VIII, 489; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 408; Zehebî, *Siyer*, VI, 391, 401.
- ² Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzi, *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1981), 77; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'man*, thk. Halil el-Meys, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 36.
- ³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfehânî, 5. Baskı (Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1430), 315; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1981), 40; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kenâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), V, 75; Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lam*, thk. Beşşar Avvad Marûf, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003), III, 829; *Siyer*, VI, 256; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyâd: Vizaretü's-suûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkaf ve'd-Da' ve'l-İrşad, y.y.), I, 574; Ayetullah b. Ali Ekber el-Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadis ve tafsili tabakâti'r-ruvât*, (Necef: Müessesetü'l-imâmü'l-Hûî el-İslâmî, y.y.), XX, 178; Muhammed Takî et-Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, 1. Baskı (Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1422), 376.

görölmektedir.⁴ Ancak yapılan araştırmalar neticesinde bu iki büyük âlim arasında tam bir hoca-talebe ilişkisinden söz etmek pek mümkün olmamakla beraber aralarında hiçbir ilişkinin bulunmadığı da söylenemez. Zira birbiriyle akran olan bu iki âlimin farklı zamanlarda bir araya geldiği ve görüştüğü bilinmektedir.⁵ Ancak bu ikisinin birlikte kaldıkları süre tam olarak tespit edilememektedir. Hem Şîa'ya hem Ehl-i sünnet'e ait kaynaklarda zikredilen ikili arasında gerçekleşen görüşmelere dair rivayetler incelendiğinde Ebû Hanîfe ile Ca'fer arasındaki ilmî ilişkinin; hadis, fıkıh ve tasavvuf ilimleri bağlamında olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Hanîfe ile Ca'fer es-Sâdık arasındaki ilişkiyi ele alan başka çalışmalar bulunmasına rağmen bu çalışmalarda konunun etraflıca ele alınmadığı düşünüldüğünden konunun Şîi ve Sünnî kaynaklara dayanarak ve Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den aldığı ileri sürülen ilimlerin neler olduğuna yer vererek meselenin izahına çalışılacaktır. Bu çalışmada ikili arasındaki hoca-talebe ilişkisi ele alınırken onların ilk defa ne zaman ve nerede karşılaştıklarına, aralarında ne gibi münasebetler olduğuna ve Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den hangi ilimleri aldığına yer verilecektir. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Zeynelâbidîn (ö. 94/712) ve Abdullah b. Hasan (ö. 145/762)⁶ gibi diğer Ehl-i beyt imamlarından da ilim alan Ebû Hanîfe'nin,⁷ Ehl-i beyt'e yönelik tutumunun Ca'fer'den ilim almasında bir etkisinin olup olmadığını incelenecektir.

⁴ Sünnî kaynaklar için bk. Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târîh*, III, 829; *Siyer*, VI, 256; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574; Şîi kaynaklar için bk. Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, 315; Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, 376; Hûî, *Mu'cem*, XX, 178.

⁵ Ahmed b. Abdillâh Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2002), III, 229; Ebû Abdullah Muhammed b. Şehrâşûb, *Menâkibü Ali b. Ebî Tâlib*, thk. Yûsuf el-Bukâî, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-advâ, 1991), IV, 277; Mizzî, *Tehzîb*, V, 79; Hûî, *Mu'cem*, XX, 179.

⁶ Hicrî 145 yılında Abbasilere karşı ayaklanan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin babası olan Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib, hicrî 69 yılında Medine'de doğmuştur. Annesi Fâtma bint Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'tir. Anne ve babasından rivayette bulunan hadiste sika ve me'mun olduğu söylenmiştir. Abdullah, oğulları Muhammed ve İbrahim'in Abbasî devletine karşı ihtilal hazırlığında olduklarının bilinmesi üzerine ikinci Abbasî halifesi Mansûr tarafından Kûfe'de hapsedilmiş ve hicrî 145 yılında ölünceye kadar hapisnede kalmıştır. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 90-92; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 474-478.

⁷ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 77.

Ebû Hanîfe'nin Ehl-i beyt'in maruz kaldığı zulüm ve baskılara sessiz kalmadığı ve Ehl-i beyt adına yapılan her türlü isyana da maddi-manevi destek sağladığı görülmektedir. Şîi ve Sünnî kaynaklarda zikredildiğine göre gerek Emevîler gerek Abbasîler döneminde gerçekleşen isyanlarda Ehl-i beyt'e destek olan Ebû Hanîfe'nin bu tutumunun sonucunu hapis ve işkence cezaları ile ödediği rivayet edilmektedir.

Konunun daha iyi anlaşılması için en başta bu iki âlimin hayatlarına özetle yer verilmesinin uygun olduğunu düşünmekteyiz.

1. Hayatları

1.1. Ca'fer es-Sâdık'ın Hayatı

Tam adı, Ebu Abdullah Ca'fer (es-Sâdık) b. Muhammed (el-Bâkır) b. Ali (Zeynelâbidîn) b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî el-Medenî'dir.⁸ Ebû Abdullah⁹ künyesi ile bilinen Ca'fer'in, doğru sözlü bir kimse olduğu ve asla yalan söylemediğinden dolayı "es-Sâdık" lakabı ile meşhur olduğu zikredilmektedir.¹⁰

Hicrî 80 yılında Medine'de doğan¹¹ Ca'fer'in annesi, Ümmü Ferve bint Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'dir. Buna göre onun soyu anne tarafından Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) dayanmaktadır.¹² Babası ise Muhammed el-Bâkır olup baba tarafından soyu da Hz. Ali'ye (ö. 40/661) dayanmaktadır.¹³

Fâtıma bint Hüseyin el-Esrem¹⁴ ile evlenen Ca'fer'in, Fâtıma'dan; İsmâil, Abdullah ve Ümmü Ferve Esmâ isimli çocukları,¹⁵ cariyelerinden ise Mûsâ,

⁸ Kaynaklarda farklı şekillerde verilen ismi hakkında bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 543; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, (Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362), I, 198; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub el-Ya'kubî, *Târîhu'l-Yâkubî*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, y.y.), II, 381; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru sâdır, 1977), I, 327; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, V, 74; Zehebî, *Siyer*, VI, 255.

⁹ Ya'kubî, *Târîh*, II, 381; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 328; Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 255.

¹⁰ Bk. İbn Şehrâşûb, *Menâkıb*, IV, 303; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 327.

¹¹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 199; İbn Şehrâşûb, *Menâkıb*, IV, 301; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 327; Mizzî, *Tehzîb*, V, 97; Zehebî, *Siyer*, VI, 255.

¹² Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 543; Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 255.

¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 315; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 174.

¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 543.

Muhammed, İshâk, Fâtıma el-Kübrâ, Yahyâ, Abbâs, Fâtıma es-Suğrâ ve Ali adında çocukları¹⁶ olmuştur.

Ca'fer es-Sâdık, hicrî 148 yılında Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) hilafeti zamanında Medine'de vefat etmiş¹⁷ ve Bakî kabristanına defnedilmiştir.¹⁸

Hayatı boyunca siyasetten uzak duran Ca'fer, babası gibi ilim ve ibadetle meşgul olmuştur.¹⁹ Hatta akrabalarından Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi (ö. 145/762) Abbasîlere karşı isyanından vazgeçirmeye çalışmış ve ona yönetime itaat etmesi konusunda nasihatte bulunmuştur.²⁰

Medine'de doğup orada yetişen Ca'fer'in ilmini ilk aldığı hocaları, babası Muhammed el-Bâkır ve annesi tarafından dedesi Kâsım b. Muhammed'dir (ö. 107/725).²¹ Bunların dışında Urve b. Zübeyr (ö. 94/713),²² Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732),²³ Nâfî' (ö. 117/735),²⁴ İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742),²⁵ Muhammed

¹⁵ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 543; Yâkubî, *Târih*, II, 383; Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, thk. Hasan el-Emin (Beyrut: Dârü't-teârûf li'l-matbuât, 1983), I, 660.

¹⁶ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 543; Yâkubî, *Târih*, II, 383; İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 302; Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, I, 660.

¹⁷ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 544; Yâkubî, *Târih*, II, 381; İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 302.

¹⁸ İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV,302; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 327.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, II, 168; Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, çev. İbrahim Tüfekçi, 1. Baskı (İstanbul: Şafak Yayınları, 1992), 87.

²⁰ Zehebî, *Târih*, III, 833.

²¹ Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 255; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574.

²² Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târih*, III, 829; *Siyer*, VI, 255; *Tezkire*, I, 166; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574.

²³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Mencûye, *Ricâlü Sahih-i Müslim*, thk. Abdullah el-Leysi, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-marife, 1987), 121; Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, thk. Muhammed Revvâs Kal'âci-Mahmûd Fâhûrî, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'l-marife, 1979), II, 174; Ebû Bekr Muhammed b. İsmâil el-Endelüsî, *Esmâü şuyûhi Mâlik b. Enes*, thk. Ebû Abdülbâri Rızâ Bûşâme el-Cezâirî, 1. Baskı (Edvâü's-selef, 2004), 134; Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târih*, III, 829; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574.

²⁴ Endelüsî, *Esmâü şuyûhi Mâlik b. Enes*, 134; Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târih*, III, 829; *Siyer*, VI, 255; *Tezkire*, I, 166; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574; Suyûtî, *Tabakât*, 79.

²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târih*, III, 829; *Siyer*, VI, 255; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574; Suyûtî, *Tabakât*, 79.

İbnü'l-Münkedir (ö. 131/748)²⁶ gibi meşhur birçok âlimden de ilim almıştır. Ca'fer es-Sâdık'ın hocaları olarak gösterilen bu kişilerin Şii kaynaklarında geçmediği görülmektedir. Çünkü Şîa'ya göre "İmamlar" ilmini, babadan oğula tevarüs eden bir yolla, yazılı metinler aracılığıyla veya ilham yoluyla²⁷ aldıkları için bir İmam'ın ilmini ancak kendisi gibi İmam olan baba ve dedesinden aldığı kabul görmektedir. Ancak Ca'fer es-Sâdık'ın hocalarının zikredildiği bu kaynaklarda babası tarafından dedesi Ali Zeynelâbidîn'den herhangi bir ilim aldığı rivayet edilmemektedir. Zehebî, Ca'fer'in dedesi Zeynelâbidîn ile birlikte kendi delikanlılık dönemine kadar yaşamasına rağmen ondan bir şey rivayet etmediğini söylemektedir.²⁸ Güçlü bir hafıza ve üstün bir zekâyâ sahip olan Ca'fer'in,²⁹ Ehl-i beyt içinde ilmî kişiliği ve ahlakî faziletleri açısından seçkin bir kimse olduğu gibi Medine'nin en bilgili âlimlerinden sayıldığı,³⁰ Şîa'ya göre ise döneminin en bilgili ve en takvalı âlimi kabul edildiği³¹ zikredilmektedir.

Ca'fer es-Sâdık'ın ilim halkasının Medine'deki evinde ya da Mescid-i Nebevî'de³² olduğu belirtilmektedir. O, burada talebelerine tefsir, hadis, fıkıh ve bu ilimlerin usulleri ile cedel, mantık, kelam, milel ve'n-nihal (dinler tarihi), ricâl ve felsefe gibi ilimleri öğretmiştir.³³ Fıkıhta fakih derecesinde olan³⁴

²⁶ İbn Mencûye, *Ricâl*, 121; Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 255; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574; Suyûtî, *Tabakât*, 79.

²⁷ Bekir Kuzudışlı, *Şîa ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 82; Ayrıca bk. Jonathan Brown, "Şîa'da Hadis", çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012), 134-154; İbrahim Kutluay, "İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'ne Göre Hadis ve Sünnetin Kaynakları", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri- Sempozyumu III*, ed. Ömer Faruk Akpınar vd. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), III, 179-212.

²⁸ Zehebî, *Târîh*, III, 829.

²⁹ Bk. Endelûsî, *Esmâü şuyûhi Mâlik bin Enes*, 134; Bâkır Şerif el-Karaşî, *Mevsûatü sîreti Ehl-i beyt*, thk. Mehdi Bâkır el-Karaşî, 4. Baskı (Necef: Müessesetü'l-İmami'l-Hasan, 2016), XIX, 32.

³⁰ Zehebî, *Siyer*, VI, 255.

³¹ Hâşim Mâruf el-Hasenî, *U'sûlü't-teşeyyu': arz ve dirâse* (Beyrut: Dâru'l-kalem, y.y.), 206.

³² Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Ondört Masum: Hz. Peygamber, Hz. Fatıma ve Oniki İmam*, 2. Baskı (İstanbul: Der Yayınları, 1989), 107; Abdülhalim el-Cündî, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*, thk. Kemâl es-Seyyid (Kum: Müessesese-i ensâriyan, 1995), 146.

³³ Gölpınarlı, *On İki İmam*, 107.

³⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, I, 132.

Ca'fer'in, hadiste sika bir râvi olmasının yanı sıra³⁵ tasavvuf konusunda da çok söz söylediği,³⁶ Bektâşi ve Nakşibendî silsilelerinde³⁷ adının geçtiği ve işârî-tasavvufi tefsir hareketinin öncülerinden sayıldığı ifade edilmektedir.³⁸

1.2. Ebû Hanîfe'nin Hayatı

Tam adı, Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh et-Teymî el-Kûfî'dir.³⁹ Onun "Ebû Hanîfe" künyesini, "hanîfe" diye adlandırılan diviti veya hokkayı sürekli yanında bulundurmasına ya da âbid ve zâhid Müslüman anlamına gelen "Hanîf" kelimesine nispetle aldığı söylenmektedir.⁴⁰ Henüz sahabenin küçüklerinin yaşamakta bulunduğu hicrî 80 yılında, Kûfe'de doğan Ebû Hanîfe'nin⁴¹ soyunun nereden geldiği konusunda ihtilaflar bulunmakla beraber⁴² onun Fars asıllı olduğu öne çıkmaktadır.⁴³

Kûfe'de doğup orada yetişen Ebû Hanîfe, çocukluğunda ticaretle ilgilenmiş ve vakit buldukça ilim meclislerine gitmeye çalışmıştır. Ancak Ebû Hanîfe'nin zekâsının farkına varan Şa'bî (ö. 104/722), ilim meclislerinde bulunması gerektiğini söyleyerek onu ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Şa'bî'nin yönlendirmesinden sonra ticaretle ilgilenmeyi kısmen bıraktığı anlaşılan Ebû Hanîfe, bundan sonra tam anlamıyla ilme yönelmiştir.⁴⁴ Başlangıçta kelim ilmi ile ilgilenen Ebû Hanîfe, daha sonra selef âlimlerinin bu tür mevzulara

³⁵ Zehebî, *Tezkire*, I, 166.

³⁶ Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, haz. Süleyman Uludağ, (Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984), 53.

³⁷ Mehmet Atalan, "Tarikat Silsilelerinde Ca'fer-i Sâdık'ın Yeri", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2016): 144.

³⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 276.

³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, 4. Baskı (Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2015), XV, 444; Mekkî, *Menâkib*, 11; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 405; Zehebî, *Siyer*, VI, 390.

⁴⁰ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 32.

⁴¹ Bk. Mekkî, *Menâkib*, 9; Zehebî, *Siyer*, VI, 391; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 31.

⁴² Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 446, 447-448; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 405; Zehebî, *Siyer*, VI, 390, 394, 395; Bezzâzî, *Menâkib*, 73; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 30.

⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 405; Zehebî, *Siyer*, VI, 390; Bezzâzî, *Menâkib*, 76; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 30.

⁴⁴ Bk. Mekkî, *Menâkib*, 54; Bezzâzî, *Menâkib*, 137; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 37; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskioglu, 2. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 40.

girmediklerini fark etmesi⁴⁵ ya da fıkıh ilmindeki yetersizliğini anlaması üzerine kelama ihtiyacı olmadığını düşünüp Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (ö.120/738) ders halkasına geçtiğini belirtmiştir.⁴⁶ Hammâd ölünceye kadar on sekiz yıl onun ders halkasında bulunduğunu zikreden Ebû Hanîfe'nin, hocası vefat ettiğinde 40 yaşında olduğuna göre 22 yaşından itibaren Hammâd'ın öğrencisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Onun fıkha geçişinin asıl sebebi, kelâmî tartışmaların akıbetinin kötü olduğunu görmesi yanında, fıkıh ilminin insanların pratik ihtiyaçlarına cevap verme özelliğini fark etmiş olmasıdır.⁴⁸

Hem Emevî hem de Abbasî iktidarında kendisine teklif edilen hiçbir vazife kabul etmeyen Ebû Hanîfe, bu sebeple hapse atılıp işkencelere maruz kalmıştır.⁴⁹ Nitekim ikinci Abbasî halifesi Mansûr, yeni kurduğu Bağdat şehrinin kadılığı için Ebû Hanîfe'yi Kûfe'den Bağdat'a götürmüştür.⁵⁰ Ancak bu kadılık vazifesini de reddeden Ebû Hanîfe, hapse atılıp işkence görmüş ve bu işkenceler sonucunda hapiste veya çıktıktan kısa bir süre sonra Bağdat'ta hicrî 150 yılında vefat etmiş⁵¹ ve vasiyeti üzerine Bağdat'ta bulunan Hayzürân Kabristanı'nın doğu tarafına defnedilmiştir.⁵²

⁴⁵ Bezzâzî, *Menâkıb*, 137-138.

⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, VI, 397-398.

⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, VI, 397-398.

⁴⁸ Fatih Tok, "Ebû Hanîfe'nin Yetiştirdiği Çevre", *Uluslararası İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu (Eskişehir, 07-08 Mayıs 2015)*, ed. Abdullah Acar (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 288.

⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 449, 450-452; Mekkî, *Menâkıb*, 431; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 406, 407, 408; Zehebî, *Siyer*, VI, 395, 401, 402; Bezzâzî, *Menâkıb*, 303.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 452; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 406; Bezzâzî, *Menâkıb*, 303.

⁵¹ Bk. İbn Sâ'd, *et-Tabakât*, VIII, 489; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 583-586; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 408; V, 406, 407; Bezzâzî, *Menâkıb*, 303; Ayrıca Ebû Hanîfe'nin, hicrî 145 yılında Abbasî hükümetine karşı isyan eden Ehl-i beyt'ten Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'in imametine dair fetva vermesinden dolayı Halife Mansûr tarafından zehirletildiği de rivayet edilmektedir. Bk. Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, 377.

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 583-585; Zehebî, *Siyer*, VI, 403; Bezzâzî, *Menâkıb*, 303; Ebû Hanîfe'nin hayatı hakkında yakın zamanda ülkemizde yapılmış çalışmalar için ayrıca bk. Mürteza Bedir, *Ebû Hanîfe: Entelektüel Biyografi*, 2. Baskı (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2018); Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018); Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (Konya:

1.2.1. Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Beyt'e Yönelik Tutumu

Selef ulema arasında aktif siyasi tavrın öncülerinden sayılan Ebû Hanîfe,⁵³ Emevîlerin özellikle mevaliye ve Ehl-i beyt'e karşı uyguladığı zulüm ve haksızlıklardan dolayı iktidara karşı daima muhalefette bulunmuştur.⁵⁴ Yönetimin Abbasîlere geçmesinden ümit duyan Ebû Hanîfe, yeni kurulan bu devlete biat etmiş ancak kısa süre sonra onların da Emevîlerden farksız olduğunu görerek vefatına kadar muhalefetini sürdürmüştür.⁵⁵ Bu nedenle her iki yönetimin de takibatına ve işkencelerine maruz kalan Ebû Hanîfe, Ehl-i beyt'e daima yakınlık duymuş ve onların her iki iktidar döneminde de maruz kaldığı baskılara sessiz kalmamıştır. Ehl-i beyt adına isyan edenlerin başarısız olacaklarını tahmin etmesine rağmen onlara maddi-manevi destek olmuştur.⁵⁶

Ebû Hanîfe'nin, Ehl-i beyt'e yönelik sevgisinin arka planında ilmî birikiminin kaynağının Hz. Ali'ye⁵⁷ dayanması söz konusu olabileceği gibi, çağdaşı olan Ehl-i beyt âlimlerinden Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık, Abdullah b. Hasan, Zeyd b. Ali gibi kimselerle ilmî ve arkadaşlık ilişkisinin etkili olduğu da düşünülebilir.⁵⁸ Yine Ebû Hanîfe'nin bu tutumunun arka planında baba ve dedesinin Hz. Ali ile olan karşılaşmalarının da etkili olduğu

Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019); Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015).

⁵³ Saffet Sarıkaya, "Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşlerinin Siyasi Arka Planı ve Onun Siyasi Tavrına Yansımaları", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 568; Ayrıca bk. Bilal Gök, "Ebû Hanîfe'nin Devlet Yöneticileriyle Münasebetleri", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 600.

⁵⁴ Sarıkaya, "Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşlerinin Siyasi Arka Planı ve Onun Siyasi Tavrına Yansımaları", 569-571; Bilal Gök, "Ebû Hanîfe'nin Devlet Yöneticileriyle Münasebetleri", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 600.

⁵⁵ Mekki, *Menâkıb*, 151; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 49-52; Sarıkaya, "Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşlerinin Siyasi Arka Planı ve Onun Siyasi Tavrına Yansımaları", 571.

⁵⁶ Bezzâzî, *Menâkıb*, 267.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 458.

⁵⁸ Hilmi Özden, "İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'de Ehl-i Beyt Sevgisi", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 417.

düşünülebilir. Zira bir Nevrûz ya da Mihricân bayramında⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin dedesi Zûtâ'nın Hz. Ali ile görüşüp ona “*Fâlûzec*” adlı tatlıdan ikram ettiği ve o sırada çocuk yaşta olan Sâbit'in de yanlarında bulunduğu, Hz. Ali'nin de Sâbit'in ve soyunun bereketi konusunda ona dua ettiği rivayet edilmektedir.⁶⁰ Bu rivayeti nakleden Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'ın, “Biz Hz. Ali'nin yaptığı bu duayı Allah'ın kabul etmiş olmasını ümit ediyoruz”⁶¹ temennisinin, Ebû Hanîfe ailesinin Ehl-i beyt'e yönelik müspet tutumunu etkilediği düşünülebilir. Ebû Hanîfe'nin Ehl-i beyt'e olan teveccühünün bir başka yönü de ancak Ali evladından birinin, mevalinin maruz kaldığı ekonomik ve sosyal mağduriyetleri giderebileceğini düşünmesi olabilir çünkü Hz. Ali'nin fey dağıtımı konusunda eşit davranması gibi önceki bazı uygulamalar mevalinin sonraki yıllarda Ali evladı etrafında toplanmasını da etkilemiştir.⁶² Bu durum mevaliden olan Ebû Hanîfe'nin siyasî tavrını etkilemiş olmalıdır. Bu sebeple Ebû Hanîfe, gerek Emevîler zamanında gerek Abbasîler zamanında devlete karşı ayaklanan Ehl-i beyt mensuplarına her türlü desteği sağlamıştır. Nitekim kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin, hicrî 122 yılında Ehl-i beyt adına Emevîlere karşı ayaklanan Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) maddî yardımlarının⁶³ yanı sıra konuşmalarında ve derslerinde insanları Zeyd'in isyanına katılmaya teşvik ettiği ve bu isyanı Resûlullah'ın Bedir Günü'ndeki hurûcuna benzettiği rivayet edilmektedir.⁶⁴ Kûfe halkının Zeyd'i yalnız bırakacağını da farkında olan Ebû Hanîfe, Zeyd'e hasta olduğu ya da insanların kendisine bıraktıkları emanetlerin akıbetinden korktuğu için bu isyana fiilen iştirak edemeyeceğini beyan edip özrünü iletmiştir.⁶⁵ Hicrî 122 yılında Zeyd'in öldürülmesiyle sona eren bu isyanın ardından, hicrî 125'te Yahyâ b. Zeyd, babasının intikamını almak amacıyla Horasan'da ayaklanmış,

⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, bu rivayetin isnadının zayıf olduğunu söylemektedir bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 448, 1 numaralı dipnot.

⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 448; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 406; Zehebî, *Siyer*, VI, 395.

⁶¹ Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 448; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 405, 406; Zehebî, *Siyer*, VI, 395.

⁶² Bk. Sarıkaya, “Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşlerinin Siyasi Arka Planı ve Onun Siyasi Tavrına Yansımaları”, 570.

⁶³ Mekkî, *Menâkib*, 239; Bezzâzî, *Menâkib*, 267.

⁶⁴ Bk. Mekkî, *Menâkib*, 239; Abdülhalîm el-Cündî, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*, 155.

⁶⁵ Bezzâzî, *Menâkib*, 267; Mekkî, *Menâkib*, 239.

ne var ki Yahya'nın öldürülmesiyle bu isyan da bastırılmıştır.⁶⁶ Bu tarihten sonra yıkılma sürecine giren Emevî devleti bazı âlimlere memuriyetler teklif ederek muhalefeti yumuşatmaya çalışmıştır.⁶⁷ Devlet Ebû Hanîfe'ye de beytül mâl emniyeti ve kadılık teklif etmiş ancak o, bu vazifeleri kesinlikle kabul etmemiş ve bundan dolayı son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in (ö. 132/750) Irak valisi İbn Hübeyre tarafından zindana atılmış ve işkenceye maruz kalmıştır.⁶⁸ Hapiste on gün kaldığı anlaşılan Ebû Hanîfe'nin, hapisten çıktıktan sonra hicrî 130 senesinde Mekke'ye giderek orada altı yıl kaldığı ve hilafet Abbasîlere geçinceye kadar dönmediği zikredilmektedir.⁶⁹

Ebû Hanîfe, Emevîler döneminde olduğu gibi Abbasîler döneminde de Ehl-i beyt'in yanında yer almış, onlara yapılan baskılara sessiz kalmamış ve vefat edene kadar muhalefetine devam etmiştir.⁷⁰ Bu sebeple hicrî 145 yılında Ehl-i beyt'ten Muhammed en-Nefsüzzekiye ve kardeşi İbrahim'in, Abbasî yönetimine karşı hurûcuna destek vermiştir. Nitekim oğlu isyana katılmak isteyen bir kadına çocuğuna engel olmamasını, kardeşi İbrahim ile hurûc edip ölen bir adama da kardeşinin Bedir şehitlerine denk olduğunu ve şehadetinin yaşamasından daha hayırlı olduğunu söylemiş,⁷¹ İbrahim'in isyanını bastırmakla görevlendirilen Mansûr'un kumandanlarından Hasan b. Kahtabe'yi de bundan vazgeçirmiştir.⁷² Halife Mansûr, bu isyanı bastırdıktan sonra Ebû Hanîfe'yi kontrol altına almak için Kûfe'den yeni kurulan Bağdat şehrine götürmüş ve ona bu şehrin kadılığını teklif etmiştir.⁷³ Ancak tüm ısrar ve zorlamalara rağmen kendisine teklif edilen vazifeyi kabul etmeyen Ebû Hanîfe

⁶⁶ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), X, 133.

⁶⁷ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", X, 133.

⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 449; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 407.

⁶⁹ Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 449; Zehebî, *Siyer*, VI, 395, 401; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 47.

⁷⁰ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 52.

⁷¹ Abdülhalîm el-Cündî, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*, 155.

⁷² Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 53-54.

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 452; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 406; Bezzâzî, *Menâkıb*, 303.

hapse atılmış, işkence görmüş ve hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra da vefat etmiş ve Bağdat'ta defnedilmiştir.⁷⁴

2. Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe Arasındaki Hoca-Talebe İlişkisi

Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer ile aynı yaşta olmasına rağmen gerek Ehl-i sünnet'e ait kaynaklarda⁷⁵ gerekse Şîa'ya ait kaynaklarda⁷⁶ onun ashabından olduğu zikredilmektedir. Kaynaklarda onun, Ca'fer'den hadis rivayetinde bulunduğu⁷⁷, tasavvuf⁷⁸ ve fıkıh⁷⁹ ilmini aldığından bahsedilmektedir. Şîa'ya ait kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'in talebelerinden olduğu zikredilmekte ancak bunun dışında ondan hangi ilmi aldığına dair açıklamalar bulunmamakta olup daha çok Sünnî kaynaklarda Ebû Hanîfe hakkında söylenen olumsuz bilgilere yer verildiği görülmektedir.⁸⁰ Ancak bu rivayetlerden hareketle o ikisi arasında tam bir hoca-talebe ilişkisinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Ca'fer ile Ebû Hanîfe arasındaki ilişkinin anlatıldığı rivayetlerden hareketle karşılaşmalarında her ikisinin de ilmî konularda söz sahibi yaşta olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ca'fer es-Sâdık'ın, Hîre'ye geldiğinden bahseden rivayette, insanların Ca'fer'e olan teveccühünden çekinen Halife Mansûr bu durumdan rahatsız olmuş ve insanların gözünde Ca'fer'in itibarını sarsmak amacıyla Ebû Hanîfe'den zor meselelerde sorular hazırlamasını istemiştir. Kırk meselede zor sorular hazırlayan Ebû Hanîfe, Ca'fer'in tüm bu soruları farklı fıkıh anlayışlarına göre eksiksiz bir şekilde cevaplandırması üzerine "insanların ihtilaflarını bilen onların en fakihidir" diyerek onun ilmî

⁷⁴ Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 450-452; Mekkî, *Menâkıb*, 431; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 406, 407; Zehebî, *Siyer*, VI, 401, 402.

⁷⁵ Mekkî, *Menâkıb*, 40; Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 256; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574; Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Mevsûatü mustalahâti Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998), 594; Muhammed Usta, *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*, (İstanbul: Ustaoğlu Kitabevi, 2005), I, 439.

⁷⁶ Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, 315; Hûî, *Mu'cemü ricâl*, XX, 178; Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, 376.

⁷⁷ Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târîh*, III, 829; *Siyer*, VI, 256.

⁷⁸ Usta, *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*, I, 439.

⁷⁹ Abdülhalîm el-Cündî, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*, 155.

⁸⁰ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *İhtiyârü ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfehânî, 1. Baskı (Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1427), 660; Hûî, *Mu'cemü ricâl*, XX, 178-180; Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, 376-377.

birikimine işaret etmiştir.⁸¹ Bu sebeple Ebû Hanîfe'ye, Ca'fer hakkında sorulduğunda "Ca'fer b. Muhammed'den daha fakih birini görmediğini" söylemiştir.⁸² Halifenin, Ebû Hanîfe'den böyle bir talepte bulunmasından Ebû Hanîfe'nin ilmî birikiminin, Ca'fer'i imtihan edebilecek ve onun verdiği cevapları değerlendirebilecek nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ca'fer es-Sâdık'ın da, Ebû Hanîfe hakkında "beldesinin en fakihi" diyerek onu takdir ettiği rivayet edilmektedir.⁸³ Bu rivayetler, her iki âlimin de birbirlerinin ilmî seviyesini bildiğini ortaya koymakta olup onların birbirleri hakkındaki ifadelerinin hoca-talebe ilişkisi bağlamında söylenecek sözlerden ziyade ilimde otorite olmuş akran iki âlimin takdirleri olduğuna delalet etmektedir.

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe ile Ca'fer arasında tam bir hoca-talebe ilişkisi olduğunu ifade eden rivayete göre Ebû Hanîfe'nin annesinin, kocası Sâbit'in vefatından sonra Ca'fer es-Sâdık ile evlendiği⁸⁴ ve o zaman küçük bir çocuk olan Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'in terbiyesinde yetiştiği ve ondan ilimler aldığı⁸⁵ iddia edilmektedir. Ancak bu rivayet gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Ebû Hanîfe ile Ca'fer'in hicrî 80 yılında doğdukları sabit olup⁸⁶ aynı sene doğmuş olan Ca'fer'in, Ebû Hanîfe'yi büyütmesi düşünülemez. Ayrıca Ca'fer'in eşleri arasında Ebû Hanîfe'nin annesinin bulunduğu bilgisine söz konusu iki eser dışında hiçbir yerde rastlanmamaktadır.⁸⁷

2.1. Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe'nin İlk Karşılaşmaları

⁸¹ İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 277; Mizzî, *Tehzîb*, V, 79; Zehebî, *Siyer*, VI, 257-258; Hûi, *Mu'cemü ricâl*, XX, 179.

⁸² Zehebî, *Tezkire*, I, 166; Hûi, *Mu'cemü ricâl*, XX, 179.

⁸³ Mekkî, *Menâkib*, 287; Bezzâzî, *Menâkib*, 103.

⁸⁴ İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 269; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, 594.

⁸⁵ Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, 594.

⁸⁶ Ca'fer'in doğum tarihi için bk. Mizzî, *Tehzîb*, V, 97; Zehebî, *Siyer*, VI, 255; Ebû Hanîfe'nin doğum yılı için bk. Zehebî, *Siyer*, VI, 391; Mekkî, *Menâkib*, 9.

⁸⁷ Ca'fer es-Sâdık'ın eşleri için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 543; İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 349; Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, I, 660.

Ca'fer ile Ebû Hanîfe'nin ilk defa nerede ve zaman karşılaştıkları kesin olarak bilinmemekle beraber ikinci Abbasî halifesi Mansûr zamanında görüştükleri ve birbirlerini tanıdıkları kesin olarak sabittir.⁸⁸

Medine'de doğup yetişen ve burada vefat eden Ca'fer'in, buradan neredeyse hiç ayrılmadığı bilinmektedir. Emevîlerin iktidarına tekabül eden hicrî 113 yılında hac için Mekke'ye gittiği⁸⁹ bilgisi dışında onun, ilk defa Abbasîler döneminde birkaç kez Irak'a,⁹⁰ hicrî 145 yılında da Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin çıkardığı isyan yüzünden Mekke vadilerinden birine gittiği ve Muhammed öldürülüp, insanlar yeniden istikrar içinde yaşamaya başlayınca kadar orada kaldığı⁹¹ zikredilmektedir. Ebû Hanîfe'ye gelince o, Kûfe'de doğup yetişmekle beraber sık sık farklı beldelerde bulunmuştur.⁹² Bunlar arasında Ca'fer ile karşılaşmış olma ihtimali bulunan yerler Mekke, Medine ve Irak'tır.

Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer ile karşılaşmasını konu alan rivayetler ikisinin Irak'ta karşılaştığını kesin olarak ortaya koymaktadır. Nitekim Ca'fer es-Sâdık'ın, Abbasîler döneminde birden fazla Irak'a⁹³ gittiği bilinmektedir. Aynı zamanda bu rivayetler, o ikisinin birbirlerini daha önceden tanıdıklarını da ifade etmektedir. Bu durumda o ikisinin Irak'tan önce Mekke ya da Medine'de tanışmış oldukları ihtimali ortaya çıkmaktadır. Söz konusu rivayete göre ikinci Abbasî halifesi Mansûr zamanında Hîre şehrine gelen Ca'fer, halifenin yanında olduğu bir esnada Ebû Hanîfe huzura girmiştir. Mansûr yanında oturan Ca'fer'e, Ebû Hanîfe'yi tanıyıp tanımadığını sorduğunda Ca'fer onun "Ebû Hanîfe" olduğunu söylemiştir.⁹⁴ Bu rivayete göre Ca'fer'in, Ebû Hanîfe'yi daha önceden tanıdığı sabit olup Mansûr huzurunda gerçekleşen bu karşılaşmanın onların ilk karşılaşması olmadığı

⁸⁸ Bk. İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 277; Mizzî, *Tehzîb*, V, 79; Zehebî, *Siyer*, VI, 257-258; Hûi, *Mu'cemü ricâl*, XX, 179.

⁸⁹ İbnü'l Cevzî, *Sıfat*, II, 173.

⁹⁰ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 59.

⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 544.

⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 483; İbn Hallikân, V, 409; Bezzâzî, *Menâkib*, 137-138; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 47, 93.

⁹³ Mizzî, *Tehzîb*, V, 79; Zehebî, *Siyer*, VI, 257-258; Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 59.

⁹⁴ İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 277; Mizzî, *Tehzîb*, V, 79; Zehebî, *Târîh*, III, 830; *Siyer*, VI, 257-258; Hûi, *Mu'cemü ricâl*, XX, 179.

anlaşılmaktadır. Bu olayın Mansûr'un hilafetinin kaçınıcı yılında gerçekleştiği bilinmemekle beraber o ikisinin, bu karşılaşmada en az elli altı yaşlarında olduğu ortaya çıkmaktadır. İkisinin yine Irak'ın Kûfe şehrinde gerçekleşen başka bir karşılaşmalarında Ebû Hanîfe, İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765) ve İbn Şübrüme (ö. 144/761) ile beraber Ca'fer'in yanına gitmiş ve Ca'fer, İbn Ebû Leylâ'ya -Ebû Hanîfe'yi kastederek- onun kim olduğunu sormuştur. İbn Ebû Leylâ ise Ebû Hanîfe'yi "dinî konularda basiret ve nüfuz sahibi" diye takdim ettiğinde Ca'fer, "belki de o, dinî konularda kendi reyiyle kıyas yapıyordur" demiştir. Ca'fer, İbn Ebû Leylâ'nın bunu onaylaması üzerine Ebû Hanîfe'ye ismini sormuştur.⁹⁵ Buradan o ikisinin ilk defa karşılaşmış olduğu anlaşılacağı gibi, Ca'fer'in, Ebû Hanîfe'nin kıyas yaptığını bilmesi ikisinin daha önceden tanışıyor olmalarını da ima etmektedir. Nitekim kaynaklarda, Ebû Hanîfe ile Ca'fer es-Sâdık'ın her ikisinin de; İbn Abbas'ın mevlası İkrime (ö.105/723), Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732), Ca'fer es-Sâdık'ın babası Muhammed el-Bâkır (ö.114/733), İbn Ömer'in mevlası Nâfi' (ö.117/735), İbn Şihâb ez-Zühri (ö.124/742) ve Muhammed İbnü'l-Münkedir'den (ö.131/748)⁹⁶ ders aldıkları zikredilmektedir. Bu âlimlerin Mekke ya da Medine'de meskûn olduğu göz önüne alındığında o ikisinin bu şehirlerde ve aynı ders halkalarında bulunmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şayet bu ikisinin, İkrime'nin (ö.105/723) ders halkasında bir araya geldikleri düşünülürse en fazla yirmi beş yaşlarındayken karşılaşmış olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu bilgilere rağmen ikisinin ilk defa nerede ve hangi yılda karşılaştıkları bilgisi tam olarak tespit edilememekle beraber, ilk defa birinci Abbâsî halifesi Seffâh döneminde Irak'a gittiği sabit olan Ca'fer'in,⁹⁷ Ebû Hanîfe ile Irak'ta ve ancak ikinci halife Mansûr döneminde karşılaştığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü Ebû Hanîfe, Seffâh döneminde Mekke'de bulunmakta olup ancak hicrî 136 yılında Mansûr döneminde Irak'a dönmüştür.⁹⁸ Dolayısıyla ikisinin Irak'taki karşılaşmalarının Mansûr döneminde vaki olduğu kesinleşmektedir.

2.2. Hadis İlmi Açısından Hoca-Talebe İlişkisi

⁹⁵ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ'*, III, 229.

⁹⁶ Ca'fer es-Sâdık'ın hocaları için bk. Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 255; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, II, 174; Ebû Hanîfe'nin hocaları için bk. Mizzî, *Tehzîb*, 29, 419; Zehebî, *Siyer*, VI, 390.

⁹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, V, 79; Zehebî, *Târih*, III, 830; *Siyer*, VI, 257-258.

⁹⁸ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 47, 48.

Şîa'ya göre imamların, Hz. Peygamber'den sonra nihâî dinî otorite kabul edilmeleri ve masum olan bu imamların doğaüstü ilmî yetiye sahip olmaları Şîî hadis anlayışını da etkilemiştir.⁹⁹ Ca'fer, Ehl-i beyt içerisinde kendisini ilme vermiş yegâne isim olmasından dolayı Şîî hadis rivayetlerinin büyük çoğunluğunun kaynağı olmuştur.¹⁰⁰ Şîa nezdinde, imamlar masum kabul edildiği için Ca'fer es-Sâdık ve diğer imamlar tenkide tabi tutulmamıştır. Ancak Ehl-i sünnet nezdinde "masum imam" anlayışı kabul edilmediği için Ca'fer, Sünnî ulema tarafından diğer râviler gibi cerh-tadil işlemine tabi tutulmuştur.¹⁰¹ Ehl-i sünnet âlimleri, muteber bir âlim saydıkları Ca'fer'i hadiste sika kabul etmişlerdir.¹⁰² Ca'fer'in Şîa'da ki rivayet sayısının fazlalığına rağmen Sünnî kaynaklarda bu sayının cüzî miktarda olduğu görülmektedir.¹⁰³ Ca'fer'den gerek Şîî gerek Sünnî birçok kişi hadis rivayetinde bulunmuştur. Bunlar arasında Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit de yer almaktadır.¹⁰⁴ Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'in talebesi olarak gösterildiği bu kaynakların tamamında ifade *روى عنه* veya *حدث عنه* kelimeleri ile ifade edilmektedir. Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den sadece tek bir tane hadis rivayet ettiği; bunun da, Hanefî hadis eserlerinden olan Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-âsâr'ında* yer aldığı tespit edilebilmiştir.¹⁰⁵ Hadis rivayetinde titiz davranan Ebû Hanîfe'nin,¹⁰⁶ Ca'fer'den tek bir rivayette bulunmasının sebepleri arasında akran rivayeti zikredilebileceği gibi Ebû Hanîfe ile Ca'fer'in

⁹⁹ Ron P. Buckley, "Şîî Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", *Şîa'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, drl. M. Macit Karagözoğlu, Muhammed Enes Topgöl, 1. Baskı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 41-42; Etan Kohlberg, "Şîî Hadis", çev. M. Ali Büyükkara, *EKEV Akademi Dergisi* 2/2 (2000), 48-49.

¹⁰⁰ Buckley, "Şîî Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 49.

¹⁰¹ Buckley, "Şîî Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 43.

¹⁰² Zehebî, *Tezkire*, I, 166.

¹⁰³ Buckley, "Şîî Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 43.

¹⁰⁴ Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Târîh*, III, 829; *Siyer*, VI, 256; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574. Bu kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin tercemesinin verildiği yerlerde Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında Ca'fer es-Sâdık zikredilmemektedir. Bk. Mizzî, *Tehzîb*, 29, 419; Zehebî, *Siyer*, VI, 392.

¹⁰⁵ Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm el-Kûfî, *Kitâbü'l-âsâr*, tsh. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, 1. Baskı (Kâhire: Matbaatü'l-istikâme, 1355), 124-125.

¹⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, VI, 392-393, 395, 401; Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki yeri için ayrıca bkz. İsmail Hakki Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 5. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 62-75.

ortak hocalardan ders almaları¹⁰⁷ veyahut Ca'fer adına çok sayıda uydurulan rivayetlerin Ebû Hanîfe'nin yaşadığı şehir olan Kûfe'de fazlasıyla bulunmasının etkili olduğu da zikredilebilir.¹⁰⁸ Çünkü Ca'fer her ne kadar Medine'de yaşıyor olsa da takipçilerinin Kûfelilerden oluşması onlarla doğrudan görüşme imkânını pek sağlayamamıştır.¹⁰⁹ Bu durum Ca'fer adına hadis uyduran kimseler tarafından suiistimal edilmiştir. Bizzat Ca'fer tarafından tenkit edilen hatta lanetlenen bu kişiler¹¹⁰ Kûfe'de Ca'fer'i mucizevî güçlere sahip bir kimse olarak tanıtmış¹¹¹ ve ona nispet ettikleri çok sayıda uydurma hadis rivayet etmişlerdir.¹¹² Bu durum hadis rivayetinde titizliğiyle bilinen Ebû Hanîfe'yi,¹¹³ uydurma rivayetlerin merkezi konumunda olan Kûfe gibi bir yerde Ca'fer'in rivayetlerini almada ihtiyatlı davranmaya sevk etmiş olabilir.

Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den çok fazla rivayette bulunduğunu ve bu rivayetlerin Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in "*Kitâbu'l-âsâr*" adlı eserlerinde bolca geçtiğini söylemektedir.¹¹⁴ Ancak İsmail Hakkı Ünal, Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den sadece bir rivayette bulunduğu bilgisini teyit etmektedir.¹¹⁵ Bunun dışında Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-harâc* adlı eserinde "bize bir hocamız, Ca'fer es-Sâdık'tan, o da babasından rivayet etti..." şeklinde gelen hadislerde zikredilen "bir hocamız" ifadesindeki hoca Ebû Hanîfe¹¹⁶ ise rivayet sayısı toplamda üçe yükselir.

¹⁰⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 29, 419; Zehebî, *Siyer*, VI, 392.

¹⁰⁸ Bk. Buckley, "İlk Dönem Şii Gulatı", çev. Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 155; "Şii Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 51.

¹⁰⁹ Buckley, "Şii Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 50.

¹¹⁰ Bk. Buckley, "Şii Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 52-63.

¹¹¹ Bk. Buckley, "İlk Dönem Şii Gulatı", 155-159; "Şii Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 55.

¹¹² Buckley, "Şii Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık", 50-65.

¹¹³ Bk. Zehebî, *Siyer*, VI, 392, 395.

¹¹⁴ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 41.

¹¹⁵ Bk. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 25 numaralı dipnot, 20.

¹¹⁶ Bu iki rivayet şunlardır: Bize bir hocamız, Ca'fer b. Muhammed'den, o da babasından tahdis etti; Ömer b. Hattâb'a; Yahudi, Hristiyan veya Ehl-i Kitâb olmayan ama ateşe tapan bir kavimden bahsedildi. Ömer: "Ben onlara ne yapacağımı bilmiyorum" dedi. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf geldi ve: "Resûlullah'ı şahit ederim ki o, 'onları Ehl-i Kitâb'tan sayın' demişti" dedi.

Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den rivayet ettiği tek hadis şöyledir:

قال: حدثنا يوسف عن أبيه عن أبي حنيفة، عن جعفر بن محمد، عن سعيد بن جبیر، عن ابن عمر رضي الله فاقض ما بقي ”عنهما قال: جاءه رجل فقال: إني قضيت المناسك كلها غير الطواف بالبيت، ثم واقعت أهلي، قال: مثل قوله، قال: فعاد عليه فقال: إني جئت من شقة بعيدة، قال: فقال له ”عليك وأهرك دما، و عليك الحج من قابل

Bize Yûsuf, babasından babası da Ebû Hanîfe'den, o Ca'fer b. Muhammed'den, o Saîd b. Cübeyr'den, o da İbn Ömer'den rivayetle dedi ki: Ona bir adam geldi ve: “Kâbe'yi tavaf etmeksizin bütün menâsiki yerine getirdim sonra eşimle cinsel ilişkiye girdim” diye sorduğunda İbn Ömer: “kalan menâsiki yerine getir, bir kurban kes ve gelecek yıl haccını kaza et” dedi. Adam ona geri gelip: “ben uzak bir yoldan zorluklarla geldim” dediğinde İbn Ömer, ona aynı sözünü yineledi.¹¹⁷

Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den rivayet ettiği bu tek hadiste, İbn Ömer'in hac döneminde sorulan bir meseleye verdiği fetva zikredilmekte olup bu rivayetin İbn Ömer'den gelen mevkuf bir hadis olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den merfû hadis rivayetinde bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.

2.3. Fıkıh İlmî Açısından Hoca-Talebe İlişkisi

Hem Ehl-i sünnet'e ait¹¹⁸ hem de Şîa'ya ait erken dönem kaynaklarında¹¹⁹ Ebû Hanîfe ile Ca'fer arasındaki ilmî ilişkinin detaylarına yer verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den fıkıh ilmini aldığına dair

وَحَدَّثَنَا بَعْضُ الْمَشِيخَةِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: ذَكَرَ لِعَمْرِ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَوْمٌ يَعْبُدُونَ النَّارَ لَيْسُوا يَهُودًا وَلَا نَصَارَى وَلَا أَهْلَ كِتَابٍ. فَقَالَ عُمَرُ: مَا أَدْرِي مَا أَصْنَعُ بِهِؤُلَاءِ؟ فَقَامَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فَقَالَ: أَشْهَدُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: سَنُوا بِهِمْ سَنَةَ أَهْلِ الْكِتَابِ.

Bize bir hocamız, Ca'fer b. Muhammed'den, o da babasından tahdis etti; Hz. Ali, Basra günü (harbinde) bir münadiye şöyle nida etmesini emretti: “Kaçanı takip etmeyin/kovalamayın, yaralıları itlaf etmeyin, esirleri öldürmeyin, kapısını kapatan emniyettedir, silahını atan emniyettedir.” Dedi ki: “Onların metalarından bir şey alma!”

وَحَدَّثَنَا بَعْضُ الْمَشِيخَةِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَمَرَ مُنَادِيَهُ فَنَادَى يَوْمَ الْبَصْرَى لَا يَتَّبِعْ مَدِيرَ وَلَا يَذْفَقْ عَلَيَّ جَرِيحَ وَلَا يَقْتُلْ أَسِيرًا وَمَنْ أَعْلَقَ بِأَبِيهِ فَبِهِ أَمْنٌ. وَمَنْ أَلْقَى سِلَاحَهُ فَهُوَ أَمِنٌ. قَالَ: وَلَمْ يَأْخُذْ مِنْ مَتَاعِهِمْ شَيْئًا.

Bk. Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm el-Kûfî, *Kitâbu'l-harâc*, nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb, 5. Baskı (Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1396), 140, 233.

¹¹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-âsâr*, 124-125.

¹¹⁸ Bk. Mizzî, *Tehzîb*, V, 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 256; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 574.

¹¹⁹ Bk. Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, 315; İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 269; Hâtî, *Mu'cemü ricâl*, XX, 178; Tûsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, 376.

sarih bir bilgi bu kaynaklarda zikredilmemektedir. Buna rağmen Şîa'ya ait muahhar ve tali kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den fıkıh ilmini aldığı iddiası zikredilmiştir.¹²⁰ Bu iddiaların erken dönem eserlerinde geçen bilgilerin abartılı bir şekilde yorumlanması sonucu ileri sürüldüğü düşünülmektedir. Çünkü bu kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den fıkıh ilmini aldığı iddialarının; ikili arasında gerçekleşen konuşmaların içeriğinin fıkıh eksenli olmasına, Ca'fer'in Ebû Hanîfe'yi kıyas yapması konusundaki eleştirilerine, Ebû Hanîfe'nin gördüğü en fakih kimsenin Ca'fer olduğunu söylemesine ve Ebû Hanîfe'ye nispet edilen meşhur "لولا السنن لهلك النعمان / Şayet iki sene olmasaydı Nu'mân helak olurdu" sözüne dayandırdıkları görülmektedir.¹²¹

Ebû Hanîfe ve Ca'fer birbirinden farklı fıkıh anlayışlarına sahip iki âlimdir, bu farklılığı en açık ortaya koyan husus ise her ikisinin de "Kıyas" metoduna yaklaşımıdır. Çünkü Ebû Hanîfe kıyasın imamı olarak bilinirken¹²² Ca'fer es-Sâdık'ın ise kıyasa karşı çıktığı bilinmektedir.¹²³

Şîa'ya göre imamlar ilmini ilham yoluyla aldıkları için onların herhangi bir konuda söyledikleri hüccet kabul edilmektedir.¹²⁴ Bu sebeple her türlü söz ve davranışları sünnet kabul edilen imamların, hüküm istinbatında Kuran ve Sünnet dışında kıyas vb. herhangi bir şer'î delile ihtiyaç duymadıkları¹²⁵ gibi başkalarını da kıyasın bidat ya da dini ortadan kaldıran bir tehlike olduğunu söyleyerek uyardıkları bilinmektedir.¹²⁶ Bu sebeple Şîa'nın usûl-i fıkıh anlayışında "Kıyas" reddedilmiş, imamların hayatta olmadığı dönemlerde ise hüküm elde etmede Kuran, Sünnet, Akıl ve İcmâ sıralaması esas alınarak çözüm

¹²⁰ Abdülhalîm el-Cündî, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*, 155; Karaşi, *Mevsûat*, XXVI, 208; Muhammed Rızâ el-Hakîmî, *Levlâ senetân le heleke Nu'mân*, 1. Baskı (b.y.: ts., 1985), 89-152.

¹²¹ Bk. Abdülhalîm el-Cündî, *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*, 154-155; Karaşi, *Mevsûat*, XXVI, 208; Muhammed Rızâ el-Hakîmî, *Levlâ senetân le heleke Nu'mân*, 5, 89-152.

¹²² İbn Hallikan, *Vefeyât*, V, 409.

¹²³ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 255.

¹²⁴ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 256; Kuzudişli, *Şia ve Hadis*, 82.

¹²⁵ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 242-243; Hayrettin Karaman, "Ca'feriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), VII, 4; Hasan Kanaatlı, "Hanefilik-Caferîlik İlişkisi", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 530

¹²⁶ Mekki, *Menâkib*, 143; Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 246.

üretilmiştir.¹²⁷ Kıyas metoduna karşı olan Ca'fer es-Sâdık'ın Kûfe'de kendisini ziyarete gelen ve kıyas metodunu kullanmasıyla meşhur Ebû Hanîfe'ye "Allah'tan kork ve kendi reyinle dinde kıyas yapma; çünkü kıyas yapanların ilki İblis'tir. Zira ona Âdem'e secde etmesi emredildiğinde İblis, ben ondan daha hayırlıyım, beni ateşten onu ise topraktan yarattın diyerek karşı çıktığını" ifade eden sözleriyle onu uyardığı zikredilmektedir.¹²⁸ Bir başka rivayette anlatıldığına göre Ca'fer, Ebû Hanîfe'nin metodunun isabetsizliğini ortaya koymak için ona namaz ve oruçtan hangisinin daha büyük olduğunu sormuştur. Ca'fer "namazdır" cevabını veren Ebû Hanîfe'ye "o halde neden hayırlı kadın tutamadığı oruçları kaza ederken kılmadığı namazları kaza etmez; çünkü Allah'ın dininde kıyas yoktur ona ittiba vardır"¹²⁹ diyerek dinî meselelerin kıyasla izah edilemeyeceğini göstermiştir. Benzer şekilde Ca'fer'in babası Muhammed el-Bâkır'ın da Medine'ye gelen Ebû Hanîfe'yi "dedemin dinini ve hadislerini kıyasla değiştiren sen misin" şeklinde eleştirip uyardığı rivayet edilmektedir.¹³⁰

Ehl-i re'y imamı olarak bilinen Ebû Hanîfe'nin ise¹³¹ az hadis rivayet etmesi¹³² ve hüküm istinbatında kıyas metodunu¹³³ kullanmasından dolayı çeşitli ithamlara maruz kaldığı bilinmektedir.¹³⁴ Oysa Ebû Hanîfe, fikhî metodolojisinde öncelikle Kuran'ı ardından kendi sıhhat şartlarına uygun olan hadisleri, sonra varsa sahabe kavlini esas almış, bunun dışında ise kıyas ve istihsan

¹²⁷ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Ca'fer*, 246, 250-251; Karaman, "Ca'feriyye", VII, 7.

¹²⁸ Ahmed b. Abdillâh Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Müsned-i İmâm Ebû Hanîfe*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1. Baskı (Riyâd: Mektebetü'l-kevser, 1994), 66; *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 230; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî, 4. Baskı (Beyrut: Dârü't-teârûf li'l-matbu'ât, 1401), I, 58; İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 274.

¹²⁹ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Müsned*, 66; *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 230; Ca'fer es-Sâdık'ın, Ebû Hanîfe'nin kıyas metodunu eleştirmesi ve bu konuda ki uzunca sohbetleri için ayrıca bk. İbn Şehrâşûb, *Menâkib*, IV, 274-276; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 229.

¹³⁰ Bk. Mekkî, *Menâkib*, 143.

¹³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 445.

¹³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 574; Ataullah Şahyar, "Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler", *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research* 6/1 (2013), 15.

¹³³ İbn Hallikan, *Vefeyât*, V, 409.

¹³⁴ Bu iddialar için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 543-582.

gibi şer'î delilleri kullanmak suretiyle ictihadda bulunmuştur.¹³⁵ Ebû Hanîfe bu yöntemini "Resûlullah'tan gelen şeyler başım gözüm üzerine, sahabeden gelen şeyleri ise seçeriz, bunlar dışındaki kişilerden gelen şeylerde onlar da ilim adamı biz de ilim adamıyız"¹³⁶ sözüyle beyan etmiştir.

Ebû Hanîfe bir konuda hüküm verirken sünnet ve hadis yerine sırf kendi re'yiyle hüküm verdiğini iddia edenlere karşı¹³⁷ Kuran, Sünnet ve sahabe icmâi bulunan bir konuda şahsi görüş ileri sürmenin caiz olmadığını ve kendisinin hadise dayanarak fetva verdiğini söylemiştir.¹³⁸ Ebû Hanîfe, her konuda kıyasın olamayacağını "Mescide bevletmek, kıyasın bazısından daha iyi"¹³⁹ sözleriyle dile getirmiştir. Ayrıca onun, sahih ve sağlam bir hadis ya da sahabe fetvası söylendiğinde kendi rey ve kıyasıyla ulaştığı bir görüşten döndüğü de rivayet edilmektedir.¹⁴⁰ Tüm bunlar, Ebû Hanîfe'nin reyi ve kıyası belli kıstaslara göre kullandığını göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer es-Sâdık'tan ilim aldığını ve diğer mezhep imamlarının da Ebû Hanîfe'nin ilmîni almaları yoluyla Ehl-i sünnet mezheplerinin Ehl-i beyt fıkhına dayandığı yönündeki Şîi iddiayı reddeden İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bunun ilmî seviyesi en düşük birinin bile anlayacağı bir yalan olduğunu söylemiştir. Bu görüşü, Ebû Hanîfe ve Ca'fer'in akran olduklarını, Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'in babası Muhammed el-Bâkır zamanında bile fetva verdiğini, Ebû Hanîfe'nin o ikisinden herhangi bir meselede ilim almadığını ve Ca'fer'in Medine'de bulunduğunu delil getirerek reddetmiştir. Ayrıca İbn Teymiyye, dört Ehl-i sünnet imamının Ca'fer'den fıkhı dair bir şey almadıklarını; başkalarından olduğu gibi Ca'fer'den de yalnızca hadis rivayet ettiklerini dile getirmiştir.¹⁴¹

¹³⁵ Ali Pekcan, "İmam Ebû Hanîfe'nin Fikhî Metodolojisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 141.

¹³⁶ Zehebî, *Siyer*, VI, 401.

¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 537, 558; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 41-42.

¹³⁸ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 41-42.

¹³⁹ Zehebî, *Siyer*, VI, 401.

¹⁴⁰ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 82; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 81.

¹⁴¹ İbn Teymiyye *Minhâcî's-Sünne*, VII, 531-532, 533.

Muahhar Şîi kaynaklar, Ca'fer'in Ebû Hanîfe'yi kıyas konusunda uyardığı rivayetlerden hareketle Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den fıkıh öğrendiğini iddia etmişlerdir. Ancak sırf bu uyarılardan hareketle Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den fıkıh ilmini aldığı iddiasının mantıklı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü Ca'fer'in bu uyarılarını, hoca-talebe ilişkisi bağlamında değil de yanlış olduğunu düşündüğü bir yöntemi kullanan Ebû Hanîfe'yi uyarmak niyetiyle söylediği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin fikhî tedrisinde en etkili hocasının Hammâd b. Ebî Süleyman olduğu ve hocası vefat edinceye dek on sekiz yıl onun meclisinden ayrılmadığı¹⁴² bilgisi göz önüne alındığında Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer ile karşılaştığında fıkıh ilmini iyi derecede bildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeplerle Ca'fer ile geç yaşlarda karşılaşmış olan Ebû Hanîfe'nin, tüm ilmî birikimini Ca'fer'den almış olması makul görünmemektedir.

2.4. Tasavvuf İlmî Açısından Hoca-Talebe İlişkisi

Ebû Hanîfe'nin, tasavvuf ilminin öncülerinden kabul edilen ve adı birçok tarikat silsilesinde geçen Ca'fer es-Sâdık¹⁴³ ile bir araya gelip ilmî görüşmelerde bulunması onun, ömrünün son iki yılında fıkıhla ilgisini kesip Ca'fer vasıtasıyla tasavvufa yöneldiği iddialarının ileri sürülmesine sebep olmuştur.¹⁴⁴ Ebû Hanîfe'nin, bu "iki yılı" kastederek "Şayet o iki yıl olmasaydı Nu'mân helak olurdu" dediği iddia edilmiştir.¹⁴⁵ Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu meşhur sözün, ilk dönem Şîi ve Sünnî kaynaklarda geçmeyip muahhar ve tali kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Sünnî kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin bu sözünü Ca'fer'den tarikat ilmini öğrendiği için övünçle söylediği zikredilmektedir.¹⁴⁶ Ancak Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), bu söze güvenilir hiçbir âlimin ke-

¹⁴² Zehebî, *Siyer*, VI, 391, 397-398.

¹⁴³ Bk. Atalan, "Tarikat Silsilelerinde Ca'fer-i Sâdık'ın Yeri", 139-161; John Boer Taylor, "Sufilerin Manevi Atası Ca'fer es-Sâdık", çev. Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2000), 669-674.

¹⁴⁴ Ebû'l-Meâlî Cemaleddîn Seyyid Mahmûd Şükrî b. Abdullah b. Mahmûd el-Âlûsî, *Muhtasaru't-tuhfetü'l-İsnâaşeriyye*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb (İstanbul: el-Mektebetü Işık, 1976), 8.

¹⁴⁵ Âlûsî, *Muhtasaru't-tuhfetü'l-İsnâaşeriyye*, 8; Usta, *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*, I, 439.

¹⁴⁶ Âlûsî, *Muhtasaru't-tuhfetü'l-İsnâaşeriyye*, 8.

lamında denk gelmediğini ifade etmektedir.¹⁴⁷ Bu meşhur sözün, sonraki asırlarda halkın tarikatlara olan güvenini arttırmak amacıyla söylenmiş olabileceği; çünkü tarikatların ortaya çıkmasının ardından kurucularının büyük ilgiye mazhar olmasıyla Ebû Hanîfe gibi pek çok âlimin de tarikat kurucusu veya büyüğü olduğu yönünde kanaatler oluşmuştur. Hatta bu kanaatin bir sonucu olarak ilmî kimliğinin yanı sıra takva ve zühdü ile de meşhur olan Ebû Hanîfe'nin, Âzamiyye tarikatının kurucusu olduğu bile iddia edilmiştir. Ancak böyle bir tarikatın hiçbir zaman teşekkül etmediği zikredilmektedir.¹⁴⁸ Buna rağmen kaynaklarda bu tarikatın şeceresinde Ca'fer es-Sâdık'ın, Ebû Hanîfe'nin müşşidi olarak yer aldığı görülmektedir.¹⁴⁹

Daha önce de işaret edildiği gibi Şîî kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin bu sözü Ca'fer'den fıkıh ilmini aldığı için söylediği kabul edilmektedir. Hasan Kanaatlı da bu görüşü dile getirdikten sonra bu sözü Ebû Hanîfe'nin tasavvuf ilmini dışından dolayı söylediğini iddia edenlerin amacının, ikisi arasındaki fıkıh ilişkisini gizlemek olduğunu zira tasavvuf erbabı kimselerin ulaştıkları makamı ifşa etmeyeceklerini dile getirerek reddetmiştir.¹⁵⁰

Ebû Hanîfe'nin bu sözü, farklı bağlamda söylediği; "es-sünnetân/iki sünnet" ya da "es-senedân/iki sened" olmak üzere yorumlamanın yersiz olduğu ve bu sözün Ebû Hanîfe'ye nispet edilemeyecek menkıbevî bir söz olarak ortaya atıldığı da ifade edilmektedir.¹⁵¹

Sonuç

Ehl-i sünnet'e ve Şîa'ya ait erken dönem rical kaynaklarında birbiriyle akran olan Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer es-Sâdık'ın talebesi olduğundan bahsedilmekle beraber bu kaynaklarda ikisi arasındaki ilmî ilişkinin detaylarına yer verilmediği görülmektedir. Kaynaklardaki güvenilir bilgilere göre Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den hadis rivayet ettiği ortaya çıkıp ikisi arasındaki hoca-talebe ilişkisi-

¹⁴⁷ Muhammed Zâhid El-Kevserî, *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l-'atîd li-tevessülü'l-mürîd*, 1. Baskı (Kâhire: el-Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 2000), 33.

¹⁴⁸ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", X, 133.

¹⁴⁹ Bk. Usta, *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*, I, 442.

¹⁵⁰ Kanaatlı, "Hanefilik-Caferilik İlişkisi", 534.

¹⁵¹ Zekerîya Güler, "Şayet O İki Yıl Olmasaydı Numan Helak Olurdu Sözünün İmam Ebû Hanîfe'ye Nisbeti ve Mahiyeti", *Rihle Dergisi* 4/14 (2012): 62.

nin ise hadis ilmiyle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den fıkıh ve tasavvuf ilimlerini aldığı iddialarının ise; Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ancak muahhar dönem Şîi ve Sünnî kaynaklarında zikredilen meşhur "Şayet o iki yıl olmasaydı Nu'mân helak olurdu" sözüne dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü erken dönem Şîi ve Sünnî kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den fıkıh ve tasavvuf ilimlerini aldığına dair ipucu verecek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla beraber Şîa'ya ait kaynaklar; muhtemelen Ca'fer'in Ebû Hanîfe'yi "kıyas" konusunda uyardığı ve bu konuda aralarında geçen uzun sohbetlerin zikredildiği rivayetlere dayanarak Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den fıkıh ilmini de almış olduğu görüşüne yönelmiş olmalıdır. Ancak Ca'fer'in bu uyarılarına karşın Ebû Hanîfe'nin kıyas yapmaktan vazgeçtiği görülmemektedir. Küçük yaşlarda Kûfe'de ilim öğrenmeye başlayan Ebû Hanîfe'nin, uzun yıllar Hammâd b. Ebî Süleyman'dan fıkıh ilmini aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Ca'fer es-Sâdık ile görüştüğü tahmin edilen yılların ilimde derinleştiği bir zamana tekabül ettiği ve onun bu yaşta tüm ilmî birikimini Ca'fer'den aldığı iddiasının gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır.

Muahhar dönem Sünnî kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den tasavvuf ilmini aldığı bilgisi muhtemelen zühd ve takvası ile meşhur olan Ebû Hanîfe'nin, tarikat silsilelerinde adı geçen Ca'fer es-Sâdık ile bir araya gelmesine dayanarak ileri sürülmüş bir iddia olmalıdır. Çünkü erken dönem kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'den tasavvuf ilmini aldığına dair bir bilginin zikredilmediği görülmektedir.

Ehl-i beyt'e daima sevgi ve yakınlık duyan Ebû Hanîfe'nin hem Emevîler hem de Abbasîler döneminde bu aileye yapılan eziyetler karşısında onlara maddi ve manevi olarak destek verdiği bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin, Ehl-i beyt'e olan sevgisi sebebiyle Ca'fer'den bir mevkuf hadis rivayet etmekle dahi olsa onun öğrencisi olarak anılmak istemiş olabileceği düşünülebilir. Çünkü araştırmalar Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'den sadece bir hadis rivayet ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ikili arasındaki ilmî ilişkinin hadis rivayeti ile sınırlı olduğu ve derin bir hoca-talebe ilişkisinin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.

Ebû Hanîfe ile Ca'fer arasındaki hoca-talebe ilişkisinin ikilinin; başta Ca'fer'in babası Muhammed el-Bâkır olmak üzere birçok ortak hocadan ilim alması, aynı yaşıt olup karşılaştıklarında ise ilimde otorite âlimler oldukları

göz önünde bulundurulduğunda Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer'in elinde yetişmiş bir öğrenci olmadığı, yalnızca aynı dönemde yaşamış, zaman zaman bir araya gelmiş ve birbirlerini ilmî yönden takdir etmiş iki âlim oldukları ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Âlûsî, Ebû'l-Meâlî Cemaleddîn Seyyid Mahmûd Şükrî b. Abdullah b. Mahmûd. *Muhtasaru't-tuhfetü'l-İsnâaşeriyye*. nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. İstanbul: el-Mektebetü Işık, 1976.
- Atalan, Mehmet. "Tarikat Silsilelerinde Ca'fer es-Sâdık 'ın Yeri". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2016): 139-161.
- Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-evliyâ*. haz. Süleyman Uludağ. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.
- Bedir, Mürteza. *Ebû Hanîfe: Entelektüel Biyografi*. 2. Baskı. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2018.
- Bezzâzî, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî. *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebû Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, 1981.
- Brown, Jonathan. "Şîa'da Hadis". çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012): 134-154.
- Buckley, Ron P. "Şîu Hadislerin Kaynağı Olarak Ca'fer es-Sâdık". *Şîa'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*. drl. M. Macit Karagözoğlu, Muhammed Enes Topgül. 41-65. 1. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Buckley, Ron P. "İlk Dönem Şîu Gulatı". çev. Mehmet Atalan. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 cilt, Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362.
- el-Cündî, Abdülhalîm. *el-İmam Ca'fer es-Sâdık*. thk. Kemâl es-Seyyid. Kum: Müessesese-i ensâriyan, 1995.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: Necmettin

Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018.

Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hulyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.

Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Müsned-i İmâm Ebî Hanîfe*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 1. Baskı. Riyâd: Mektebetü'l-kevser, 1994.

Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm el-Kûfî. *Kitâbü'l-âsâr*. tsh. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. 1. Baskı. Kâhire: Matbaatü'l-istikâme, 1355.

Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm el-Kûfî. *Kitâbu'l-harâc*. nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. 5. Baskı. Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1396.

Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöğlü. 2. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.

Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Ca'fer*. çev. İbrahim Tüfekçi. 1. Baskı. İstanbul: Şafak Yayınları, 1992.

Endelüsî, Ebû Bekr Muhammed b. İsmâîl el-Ezdî. *Esmâü şuyûhi Mâlik b. Enes*. thk. Ebû Abdülbâri Rızâ Bûşâme el-Cezâirî. 1. Baskı. Edvâü's-selef, 2004.

Gök, Bilal. "Ebû Hanîfe'nin Devlet Yöneticileriyle Münasebetleri". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Ondört Masum: Hz. Peygamber, Hz. Fatıma ve Oniki İmam*. 2. Baskı. İstanbul: Der Yayınları, 1989.

Güler, Zekeriya. "Şayet O İki Yıl Olmasaydı Numan Helak Olurdu Sözü'nün İmam Ebû Hanîfe'ye Nisbeti ve Mahiyeti". *Rihle Dergisi* 4/14 (2012): 58-62.

Hakîmî, Muhammed Rızâ. *Levlâ senetân le heleke Nu'mân*. 1. Baskı. b.y.: y.y., 1985.

el-Hasenî, Hâşim Mâruf. *U'sûlü't-teşeyyu'*: arz ve dirâse. Beyrut: Dâru'l-kalem, y.y.

Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Medînetü's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 4. Baskı.

17 cilt, Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2015.

Heytemî, İbn Hacer. *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'man*. thk. Halil el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Hûî, Ayetullah Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber. *Mu'cemü ricâli'l-hadîs ve tafsilî tabakâti'r-ruvât*. 24cilt, Necef: Müessesetü'l-imâmü'l-Hûî el-İslâmî, y.y.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavvaz. 7 cilt, Riyâd: Vizaretü'ş-şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşad, y.y.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b.. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsan Abbâs. 8 cilt, Beyrut: Dâru sâdır, 1977.

İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-İsfahânî. *Ricâlü Sahih-i Müslim*. thk. Abdullah el-Leysî. 1. Baskı. 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-marife, 1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Ed. thk. Ali Muhammed Ömer. 1. Baskı. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.

İbn Şehrâşûb, Ebû Abdullah Muhammed el-Mâzenderânî. *Menâkabü Âli Ebî Tâlib*. thk. Yûsuf el-Bukâî. 2. Baskı. 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-advâ, 1991.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec. *Sifatü's-safve*. thk. Mahmûd Fâhûri-thc. Muhammed Revvâs Kal'âcî. 2. Baskı. 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-marife, 1979.

Kanaatlı, Hasan. "Hanefîlik-Caferîlik İlişkisi". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015.

Karaman, Hayrettin. "Ca'feriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.

Karaşî, Bâkır Şerif. *Mevsûatü sîreti ehl-i beyt*. thk. Mehdî Bâkır el-Karaşî. 4. Baskı. 40 cilt, Necef: Müessesetü'l-İmâmi'l-Hasan, 2016.

Kevserî, Muhammed Zâhid. *İrgâmü'l-merîd fî şerhi'n-nazmi'l-'atîd li-tevessülü'l-mürîd*. 1. Baskı. Kâhire: el-Mektebetü'l-ezheriyye lî't-türâs, 2000.

Kohlberg, Etan, "Şiî Hadis" çev. M. Ali Büyükkara, *EKEV Akademi Dergisi* 2/2 (2000).

- Kutluay, İbrahim. “İsnâaşeriyye İmâmiyyesi’ne Göre Hadis ve Sünnetin Kaynakları”. *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri- Sempozyumu III*. hzr. Ömer Faruk Akpınar, Seyit Ali Tüz, İsmail Kurt.. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Kuzudişli, Bekir. *Şia ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa’ya Hadis Rivayeti ve İsnad*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Küleynî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ya’kûb. *el-Usûl mine’l-Kâfi*. nşr. Ali Ekber el-Gaffârî. 4. Baskı. Beyrut: Dârü’t-teârûf li’l-matbuât, 1401.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkibü’l-İmâmi’l-A’zam Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1981.
- Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 2. Baskı. 35 cilt, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1985.
- Muhsin el-Emîn. *A’yânü’ş-Şî’a*. thk. Hasan el-Emin. 10 cilt, Beyrut: Dârü’t-teârûf li’l-matbuât, 1983.
- Özden, Hilmi. “İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’de Ehl-i Beyt Sevgisi”. *Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmâm-ı A’zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015.
- Özel, Ahmet. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
- Pekcan, Ali. “İmam Ebû Hanîfe’nin Fıkhî Metodolojisi”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002).
- Sarıkaya, Saffet. “Ebû Hanîfe’nin İtikadî Görüşlerinin Siyasi Arka Planı ve Onun Siyasi Tavrına Yansımaları”. *Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmâm-ı A’zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. hzl. Ahmet Kartal, Hilmi Özden. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015.
- Şahyar, Ataullah. “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe’ye Yöneltilen Tenkitler”. *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research* 6/1 (2013).

- Şimşek, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Mevsûatü mustalahâti Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998.
- Taylor, John Boer. "Sufilerin Manevi Atası Ca'fer es-Sâdık". çev. Mehmet Atalan. *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (2000): 669-674.
- Tok, Fatih. "Ebû Hanîfe'nin Yetiştığı Çevre". *Uluslararası İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu (Eskişehir, 07-08 Mayıs 2015)*. Ed. Abdullah Acar. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015: 285-320.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *İhtiyârü ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfehânî. 1. Baskı. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1427.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *Ricâlü't-Tûsî*. thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfehânî. 5. Baskı. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1430.
- Tüsterî, Muhammed Takî. *Kâmûsu'r-ricâl*. 1. Baskı. 7 cilt, Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1422.
- Usta, Seyyid Muhammed. *Tasavvuf, Tarikatlar ve Silsileleri*. 4 cilt, İstanbul: Ustaoglu Kitabevi, 2005.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. 5. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2018.
- Ya'kubî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. *Târihu'l-Yâkubî*. 2. Baskı. 2 cilt, Beyrut: Dârü Sâdır, y.y.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût, Hüseyin el-Esed. 3. Baskı. 25 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Tarihu'l-İslam ve vefeyatü'l-meşahîr*

ve'l-a'lam. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 cilt, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003.